غزل

يوه هېئتي او روايتي جائزه

پروفېسر ډاکټر محمد زبېر حسرت

Abstract:

There are so many forms of poetry in the eastern poetry. Ode(Ghazal) is one of them. It is the most loved form poetry. This research paper deals with the form, history, subjectice and objectice study of ode. In addition the ancient, classical and modern odes of pushto literarture are discussed here. The different aspects of ode are also paid heed in this research. Hope that the readers will ge some fresh data about the from, art and subject of ode.

غزل د عربۍ ژبې ټکے دے چې لغوي معنٰی ئې ښځو سره خبرې کول يا د ښځو خبرې کول دي او د ښځو د حُسن و جمال تعريف کول ئې خاصه ده . خو دا خبره اوس ډېره فرسوده برېښي ځکه چې دلته د دې دور د درېو شاعرانو درې شعرونه پېش کوم او لۀ هغې ځنې د روحِ عصر په اساس دا قضاوت خپلو لوستونکيو ته پرېږدم. چې غزل د کومو کومو توکو متقاضي دے.

سېف الرحمان سليم وائي:

چئيرمېن پښتو څانګه، ګورنمنټ ډګري کالج بټ خېله، ملاکنډ اېجنسي⭑

سـلیمه سـم دې کړه غزل شـرعي ته
لـړ پـکښـي ذکـر د خـپـل قـام کـوه i

د اندېښ شمس القمر شعر دے چې:

اوس بـه د وخـت د زړهٔ خـبـرې کـوي
ملګرو مونږ د کـار سـرے کړو غزلii

او ډاکټر محمد اعظم اعظم وئیلي دي چې:

غم د یـار مو د روزګـار غېږې لـه یوړو
مـونـږ بـدل کـړهٔ د غـزل روایـتـونـه iii

اوس کهٔ د دغه شعرونو په تناظر کښې ننني یا اوسني غزل ته ګورو نو ډېر زیات بدلونونه او توپېرونه پکښې راغلي دي. کوم غزل کښې چې د ګل او بلبل، شونډو، زلفو، رخسارونو او قامتونو قیامتونو، هجر او وصال تذکرې وې. هغه دې په نوي رنګ کښې رنګ وي. هغه دې هم د کار خبرې کوي. هم دې د یار د غېږې نه د روزګار غېږې پله په تګ مجبوره وي ځکه چې خپله خېټه څهٔ چې د خپلو ماشومانو نسونه هم ډوډۍ غواړي. زما په خیال کهٔ شاعر ته د چایو په پیالۍ کښې یو وېښتهٔ پرېوځي نو ایشته (اخوا) به ئې ارتاؤ کړي نو بیا د زلفو د دومره تذکرو معنٰی څهٔ؟ بیا کهٔ د سلیم صاحب شعر ته ځیر شو نو کهٔ د قام خاورې او خپل ژوندي ثقافت ذکر پکښې نهٔ کوو نو داسي غزل به څهٔ د کار وي. چې نهٔ داولس په ښه راځي او نهٔ پرې د شاعر د شاعرۍ ترجماني کېږي. ننـنے غزل د خپل چاپېرچل د ټولنیزو حالاتو عکاس دے.

نهٔ سپرلے شو نهٔ ګلونه، نهٔ وړمي شوې ګُلشن اور
شـــــــــــــــــــــــــــــــــو
د حالاتو تقاضه ده، چې مي رنګ د غزل نور شوiv

د ایوب خان د مارشل لاء زمانه کښې قلندر مومند وئیلي وو چې :

یـاره! قـلـنـدر تـه دعـاګـانـې کـړه
اوس ګـنـي پښـتـو کښـې غزل چرتـه دےv؟

او دا داسې دور وۀ چې يو پښتون شاعر، اديب هم د پښتو، پښتونولۍ او پښتونستان نامه نۀ شوه اخستې او وئيلو ليکلو پابندي وه نو قلندر مومند د خپلې سرزورۍ او ترقي پسندۍ نه مجبوره دغه ناره په هر قسمه اوچته کړه چې حمزه بابا او د هغوي شاګردانو مريدانو وغېره ترې غلط تاثر واخستو چې ګنه دغه شعر قلندر صاحب د حمزه بابا په مخالفت کښې وئيلے دے ځکه نو حمزه بابا ئې جواب کښې ووئيل چې :

لا خــو تــخــيــل د حــمــزه تــت نــۀ دے
چــا وې چې پښــــتو کښـــې غـزل چرتـه دےvi

بل خوا عبدالرحيم مجذوب ووئيل چې :

وائــې قــلــنـدر چــې غــزل چــېــرتــه ده؟
ښـــه وايــي، مــجـذوب تــه غـزل پــاتــې دهvii

په هر حال دا يو ځان له اوږد باب دے چې دا وخت او موقع و محل پرې د بحث نۀ دے، ما پرې د خپلې پي – ايچ – ډي مقاله کښې تفصيلي بحث کړے دے هلته دې وځيرلے شي.

غزل په تعريف کښې به دا خبره هم کېده چې غزل د غزال/(هوسۍ) د رم (منډې) او آهونو او زاريو نه وتلے ټکے دے چې شاعر يا عاشق هم پکښې د ښکاري سپيو نه د تښتېدونکې هوسۍ په رنګ آهونه او زارۍ او رنګ رنګ فريادونه کوي او له دغه زاريو او زوېرګيو نه شعرونه جوړېږي بلکې دلته به د رحمان بابا دا بيت را په ياد کړو چې:

دا دســـتور دے چې لۀ درده زوېرګے خېژي
ګنــه څـۀ وو د رحــمـان لــه شــــاعرۍviii

فېروز اللغات کښې د غزل په حقله ليکلي دي چې :

> غزل په "اصطلاح کښې د نظم يو داسې صنف دے چې د عشق و محبت تذکرې پکښې کېږي. د غزل هر شعر جدا مضمون لري. يوه مطلع او بله مقطع لري. د مطلعې نه پس ته شعر وروسته او د مقطعې نه مخکښې شعر د غزل اخري شعر وي. د مطلعې دواړو شعرونو او نورو بېتونو يا شعرونو وروستۍ مصرعې هم صوت يا هم آواز لفظونه "قافيه" بللے شي. لکه سحر، خبر، نظر وغېره او د هرې مصرعې اخر ته بيا بيا تکرارېدونکي لفظونه رديف وي. غزل لوستونکي ته غزل خوان، ترنم سره غزل ويونکي ته غزل سرا، غزل ليکونکي ته غزل نګار او د غزل ليکلو فن ته غزل نګاري وائي". (فېروز اللغات اردو جديد، ۴۹۲ مخ)

مطلع د غزل يا قصيدې د سر شعر ته وائي چې دواړه مصرعې ئې خپلو کښې سره هم وزنه، هم قافيه او هم رديف وي. د مثال په توګه د خوشحال بابا د غزل دا مطلع چې :

ټوره چې تېرېږي خو ګوزار لره کنــه
زلفې چې ولول شـــي خو خپل يار لره کنه [ix]

مقطع د غزل يا قصيدې وروستي شعر ته وائي چې شاعر يکښې خپل نوم يا تخلص راوړي لکه د خوشحال بابا د هم دغه غزل دا مقطع:

مے شــــته، چنګ ونے شــــته دخپل يار ســـره
خـــــــوشـــــــــحـــــــالـــــــه
خپل بياض په لاس کښــــي ځه ګلزار لره کنه[x]

د محمدي صاحبزاده په ديوان کښې ډېر داسې غزلونه شته چې قلندر مومند ورته په حاشيه ليکلي دي چې : " د مقطعي او وروستی شعر تر منځه د يو شعر ځائے په اصل نسخه کښې خالي دے."[xi]

د مطلع او مقطع د لفظونو او نومونو د معنيو نه واضحه شوه چې د مطلعې نه پس شعر ته اول شعر د مقطعې نه وړاندې شعر ته اخري شعر وئيل درست دي.

د غزل د شعرونو د شمېر په حقله دمختلفو ليکونکيو مختلفې رائې دي. خوشحال بابا په "دستار نامه" کښې د "ځلورم هنر د شعر د نظم" تر عنوانه ليکلي دي.

"غزل تر پينځه بېت ورپه هسې ځورالس پورې، هر چې وې پکښې تعريف د معشوقې د خط و خال د ګل، ګلزار، درد، فراق، سوز و ګداز له دې حاله په کښې وايه شي." (خوشحال خان خټک، دستار نامه)

هم دغه رنګ پروفېسر انور جمال خپل تاليف "ادبي اصطلاحات" کښې د غزل په حقله ليکي چې:

"غزل مقبول ترین مصنف شاعری ہے۔ غزل، شاعر کا وہ پیکر حسن ہے۔ جس میں پانچ یا زیادہ اشعار ہوتے ہیں، رمز، ایمائیت، شوزگداز، موسیقیت اور ایجاز اس کے کیفیتی (باطنی) خواص ہیں۔ وارداتِ حسن و عشق، کربِ ذات کا بیان، غمِ دوران کا تذکرہ اس کے موضوعات ہیں۔ پہلے شعر (مطلع) کے ہر دو مصرعوں میں ردیف و قافیے کا الزام اور ہر شعر کے مصرعِ ثانی میں مطلع کے ردیف قافیے کی پابندی اس کے خارجی اور ہیئتی اصول ہیں۔ اردو اور فارسی کے علاوہ دنیا کے کسی شعری ادب میں غزل کی ہیئت موجود نہیں۔ انگریزی میں جو نظم باطنی طور پر غزل کے قریب ہے۔ وہ Lyric کی ہے، قیس رازی نے المعجم میں عزل کے سلسلےمیں کلب و غزال (کتے اور ہرن) کی جو تمثیل بیان کی ہے، اس سے اندازہ ہوتا ہے، کہ لفظ غزل غزل سے ہی نکلا ہو گا۔ عربی قصیدے کو اولین حصہ تشبیب فارسی میں قصیدے سے الگ ہو کر غزل کے روپ میں جلوہ نما ہو اور اردو ادب کے دامن بہار میں گلریزی کرے گا۔ اردو میں غزل واحد صنفِ سخن ہے، جو غم جانان، غمِ ذات اور غمِ دوراں کو تخلیقی اظہار دینے کی صلاحیت رکھتی ہے"[xii]

دغه اقتباس کښي نورې خبرې کۀ څۀ هم سمې برېښي ولې دې خبرې سره اتفاق نۀ شي کېدے چې غزل فقط په فارسی یا په اردو کښي لیکلے شوے دے، بلکې په نورو مشرقي ژبو کښي هم غزل ډېر په ازاد مټ لیکلے شي او ډېر ښۀ لیکلے شي.

اختر انصاري لیکي چې :

"غزل کښي دې کم نه کم پينځۀ او زيات نه زيات وولس شعرونه وي."

"د غزل شعرونه د شمېر په لحاظ طاق پکار دي. جفت نه، د کوم غزل د شعرونو شمېر چې جفت وي نو دا به د غزل خامي ګڼلے شي. د طاق شرط د دې وجې نه دے چې د غزل په بنيادي مفروضو کښي يوه مفروضه دا ده چې د شاعر محبوب يکتا او بې مثاله وي چې په دنيا کښي ئې ثاني ممکن نۀ وي ځکه نو د غزل شعرونه هم طاق پکار دي او بيا دا چې تر محبوبه رسېدل او په عشق کښي کاميابي حاصلول يو ناشونے کار دے. ځکه نو په غزل کښي د هجران او بېلتانۀ مضامين راځي او د طاق دا مناسب هم د هجر (له جانانه د جدايی، تنهائی او يواځي واېي) سره دے."[xiii]

خو مسئله دا ده چې متقدمينو خو دا قاعده خپله کړې ده ولې متاخرينو ئې کله خاص خيال نۀ دے ساتلے. د اوسنيو شاعرانو ډېر داسې غزلونه شته چې د شعرونو شمېر ئې د طاق په ځائے جفت وي، دا نۀ دي پکار. متقدمينو به اکثر د غزل يوه مطلع وئيله خو د دوؤ مطلعو مثالونه پکښي هم ډېر موندے شي. د مثال په توګه د رحمان بابا د يوه غزل دا دوه مطلعې:

ستا د تورو سترګو په ياداشت مې سترګې ووری
حق دې چې پرېوځي په شـــبرات د عمر ســـتوري
زلفې دې ســـايه کړې مخ دې اور راباندې ووری
اور دے کۀ وريځ ده نۀ پوهېږمه په ســـيوري[xiv]

او دا چې :

پـه تـلـخـئ د مـيـو هـر څـوک مـېـخـوار نـۀ دے
هـغـه خـار چـې بـوي د ګـل لـري خـار نـۀ دے
هـر نـګـار چـې بـې وفـا وي نـګـار نـۀ دے
پـه ګلزار کښـــي ګـل نـۀ وي ګلزار نـۀ دے[xv]

دغه رنګ په لرغوني شاعرۍ کښې د غزل د دوو مقطعو رواج هم ډېر کم دے خود خوشحال بابا، رحمان بابا، حمید بابا ډېر داسې غزلونه شته چې دوه دوه مقطعې لري. مثلاً د رحمان بابا د یو غزل دا دوه مقطعې :

طفلان هم په یو دوه کاله سخندان شي
رحمان زوړ شه ولې نۀ شۀ سُخندان
چې لۀ دره ئې شړے ګناه ئې کوم دے
ډېر دے ستا په مخ مئین عبدالرحمان[xvi]

او یا دا چې :

د کاغذ په کشتۍ سېر کوے رحمانه!
دا کشتۍ به دې مرګے کاندې غرقابه
په ازار د چا راضي مۀ شه رحمانه !
که خلاصے په قیامت غواړې له غذابه[xvii]

په اوسنیو شاعرانو کښې د دوو یا د دوو نه زیاتو مطلعو او مقطعو مثالونه کثرت سره په نظر راځي. د مثال په توګه د حمزه شنواري د یو غزل دا دوه مطلعې:

خپل هوس ئې د فنا د مېچن پل شو
چا چې عشق د غنم رنګو کاوۀ دل شو
جمعیت د پرېشانۍ نه مکمل شو
چې چیستان د یار د زلفو راته حل شو[xviii]

د قلندر مومند د یوۀ غزل دا دوه مطلعې:

څۀ له غُر مشکو لۀ غوېمو ډکه ده
څواني د اور لۀ غر غرو ډکه ده
خبر دے کۀ لاره د ازغو ډکه ده
زما سینه هم لۀ پولو ډکه ده[xix]

د دوؤ مقطعو مثالونه:

حمزه خپل کور درته پردے ښکاري
وخت د لېمو د غرېدو نشته
حمزه ملت کښې دې ځواني ؤشینده
لا ورځې، شپې د زړېدو نشته[xx]

او د خان بهادر حسرت د یو غزل دا دوه مقطعې:

ستا یو حسرت د دې بې قدره زماني د لاسه
د سوو لوو حسرتونو په دار ؤځنګېده
غه چې د میني د ښکلا د کلي خان وۀ چرې
هغه حسرت د تومتونو په دار ؤځنګېده[xxi]

ځینو متقدمینو شاعرانو په بې نقطو غزلونو کښے خپل تخلصونه یا نومونه هم د ابجدو په حساب لیکلي وي چې دا پته ترې لګي چې د دې حدوفونو د شاعر نامه جوړیږي . لکه د علي خان په دیوان کښې د یو بې لفظ غزل دا مقطع چې د معمې په طور ئې وئیلي ده او لکه چې د لوستونکیو ذهني امتحان اخلي:

معمه مې ده اووه سوه د اسم
لا هم کم دے کۀ دوه واره ورله لام لاړ[xxii]

سید تقویم الحق کاکاخېل د علي خان دیوان په مقدمه کښې له دغه معمې دعلي خان نامه استخراج کړې ه او دا حاشیه ئې پرې لیکلې ده چې :

په چاپ شوې نسخه د مولوي عبدالاسلام صاحب کښې " لا یو کم دے کۀ دوه واره ورله لام لاړ" لېکن دا غزل ټول بې نقطه دے او د دې وجهې علي خان په مقطع کښې هم خپل نوم نۀ دے اخستے. په قلمي نسخه کښې "لا هم کم دے کۀ دوه واره ورله لام لاړ" او دا صحیح دے. د علي خان نوم د ابجدو په حساب اووۀ سوه او یو شپېتۀ دے. لام په ابجدو کښې دېرش دے نو دوه ځله لام چې ورسره شي نو اوۀ سوه او شپېتۀ شي. د اصل عدد نه یو کم دے چې "هم کم دے" کښې ورته اشاره ده ځکه چې د "یو" په لفظ کښې نقطې دې او نقطې په دې غزل کښې نۀ راوړې.

یا د یونس په کلام کښې د ابجدو په حساب اګر که بې نقطو غزل نۀ دے خو د معمې په طور ئې خپله نامه د مقطعې په طور راوړې ده چې:

ځو چې نيم لـب ئي نمـک اخســـتـے نـهٔ وي
د يونس نمـکي اســـم پرې حرام شـــــهٔxxiii

ځني شاعرانو غزل کښې د تجربې کولو په غرض خپل نوم يا تخلص هم د رديف په طور راوړے دے. چې معنوي طور هم درست دے او د رديف په طور هم. لکه د سعيد گوهر صاحب د يو غزل دا دوه بېتونه چې رديف کښې ئې تخلص استعمال شوے دے:

خوارۀ يـاران، تراخۀ وختونـه مې پـه يـاد گوهره!
زۀ چې پــه ډېر مينــه بــانــدې وم ابــاد گوهره

ارشـاد گوهره! ستا کمال ستا په کلام کښـې ثابت
پښتونخوا ټوله درته يو غوږ ده ارشاد گوهره:xxiv

زمونږ متقدمينو کښې خوشحال خان خټک، عبدالقادر خان خټک او محمد نواز خان خټک وغېره د خپلو غزلونو يا کلامونو تاريخو نه د ابجدو په حساب وئيلي دي کۀ ځينو هغو شاعرانو هم دا طريقه خپله کړې وه د چا د ژوند حالات چې په تيارۀ کښې دي نو غوره به وه. چې کۀ د پېدائش او وفات تاريخونه ئې معدوم دي نو د ژوند زمانه خو ئې ترې متعينه کېدې شوه. د مثال په طور د خوشحال بابا د يوې قصيدې دا تاريخي بېت وځيرئ:

دا بيان مې د "غعد" په کال وئيلے

په شعبان چې د لاهور په سيند عبور کړمxxv

نو د خوشحال بابا له دغه کلامه د "غعد" کال د ابجدو په حساب ۱۰۷٤هـ د شعبان مياشت پته لگي چې دے ئې هندوستان لره بنديوان روان کړے وۀ.

زمونږ اوسني اکثر شاعران د غزلونو لاندې تاريخونه او هغه ځايونه ليکي چرته چې ئې دغه غزلونه ليکلي دي. يا خپلې مجموعې تاريخ وارې چاپ کوي. نو دې سره دوه فائدې کېږي. يوه دا چې د ليکلو تاريخ او ځائے معلوم شي بله دا چې د شاعر د فکري او فني ارتقاء نخښه پته ترې لگي. چې څومره وخت کښې ئې څومره ترقي کړې ده؟ کوم شاعران چې د غزلونو سره تاريخونه او مقامونه نۀ ليکي هغوي ته به خواست وکړو چې دا کار د فائدې نه خالي نۀ دے.

ځینو شاعرانو د غزل په مطلع کښې خپل نوم یا تخلص هم ځائے کړے دے. په لرغوني شاعرئ کښې هم دا روایت په لاس راغلي ولې اوسنیو شاعرانو دا بدعت حسنه هم په ډېر کثرت سره کړے دے چې د هغوي د قادر الکلامی اندازه ترې لګېدے شي. خو د غزل د مطلعې د روایت تر مخه به دې ته مقطع نۀ وايو. مثلاً :

نن د قلندر چې د نمرور سره تکرار دے
خود د براهیم په شاني خوښ په سُور انګار دے[xxvi]

یا دا چې :

قلندره چې دې زلفې خوښېدلې
ځولنې دې په قسمت وې شرنګېدلې[xxvii]

داسې غزلونه چې مقطع نۀ لري په کلاسیکي شاعرئ کښې ډېر کم لیدے شي خصوصاً چې مونږ د پښتو ادب د دوؤ سترو بابا ګانو او زبرګانو شاعرانو خوشحال بابا او رحمان بابا مطالعه وکړو نو مونږ ته به اندازه وشي جدید شاعران دې خبرې له څۀ خاص اهمیت نۀ ورکوي چې د غزل د جوړو شويو اصولو خلاف دي. اوسنیو شاعرانو کښې یواځې قلندر مومند داسې شاعر دے چې د دې خبرې خاص خیال ئې ساتلے دے. په "سباوون" کښې ئې هر هغه غزل ته "نامکمل" لیکلي دي چې مقطع نۀ لري. غالباً چې هغه هم د متقدمینو په تتبع کښې دا اُصول خپل کړي وي. اوس سوال دا راپیدا کېږي چې مونږ دې د متقدمینو پېروي وکړو کۀ د هغوي د جوړو کړیو اُصولو نه دې چوټ انکاري شو؟ زما په خیال چې زمونږ دا انحراف به د متقدمینو تضحیک، توهین او د هغوي روح ته د ایذاء رسؤلو مترادف خبره وي نو پکار دي چې هغوي کوم اُصول ټاکلي وي مونږ ئې خپل کړو او احترام ئې وکړو.

د متقدمینو د غزل د اصولو تر مخه د غزل دوه قسمونه دي.

1. مسلسل غزل چې د مطلعې نه تر مقطعې ئې موضوع یوه وي.
2. غیر مسلسل غزل چې مطلع او مقطع او نوربېتونه ئې ځان له یوه اکائي (واحده) وي).

د هر دواړو قسمونو لړ کښې دغه خبرې داسې هم کېدے شي چې :

1. مسلسل غزل هاغه وي چې شعرونه ئې خپلو کښې سره د خیال، موضوع او موادو مطابق مربوط او یو بل سره تړلي وي او په یو لحاظ نظم ته نزدې وي داسې غزل ته غزل نما نظم یا نظم نما غزل هم وئیلے شي. " (وګورئ د قلندر مومند سباوون کښې "خطره" نومې نظم چې د غزل په هیئت کښې لیکلے شوے دے او د عنوان نه لاندې ورته (یو غزل نما نظم یا نظم نما غزل) لیکلې شوي دي. (مخ ۳۵)
2. "غیر مسلسل غزل هاغه وي چې هر شعر ئې یوه ځانله اکائي وي. د موضوع او موادو په لحاظ پکښې څۀ ربط، ترتیب او هم اهنګي نۀ وي. د مفهوم او معنٰی پوره کېدو د پاره د یو بل متحاج نۀ وي. ولې د وزن، بحر، قافیې او ردیف لۀ کبله پکښې د تاثر وحدت ضرور موجود وي. "

او د دې هر دواړه قسمونو نه د لرغوني شاعرانو دواوین ډک او بر جق دي.

د غزل د پاره د موضوع څۀ قيد نشته. هر قسمه خيالات پکښې ځائيدے شي. کۀ مونږ د غزل د تاريخ مطالعه وکړو نو واضحه به شي چې دا لوښے خومره فراخه دے او څنګه ئې مختلفو مضامينو او موضوعاتو له په خپله لمن کښې ځاې ورکړے دے. د غزل هر شعر يو جدا حېثيت لري او نورو شعرونو سره ئې څۀ تعلق نۀ وي. کۀ په يو شعر کښې د هجران او فراق خبرې وي. نو بل کښې به د وصال، کۀ په يو شعر کښې د خوشحالۍ، سوکالۍ او راحت خبره شوې وي، نو بل کښې به د غم درد او مصيبت تذکره وي. غرض دا چې په هر شعر کښې ځانله ادراک، احساس او انساني تجربه موجوده وي. د غزل متنوع شعرونه لوستونکي بې لۀ اثره نۀ پرېږدي. لۀ دې علاوه غزل کښې ايجاز و اختصار،رمزو اشاره، ايمائيت، داخليت، خارجيت، تشبيهات، استعارات او امروزه محاوره د غزل رخت و زېور دي. چونکې غزل د لفظ او معنٰی له اعتباره د ښکلي او لطيف امتزاج نامه ده ځکه ئې رېښتيني، نغمګي او موسيقيت د اعلٰی ظرفي ثبوتونه دي. هر شعر ئې د يوې تراشلې هيرې په څير وي نو ځکه د هر شاعر د وئيلو د وس کار نۀ دے. مطلب دا چې خومره اسان ښکاري هومره ګران او پېچيده دے.

په دې حقله به د ستر خوشحال بابا دا شعرونه را په ياد کړو چې :

شعر کار د هر فاسق د فاجر نۀ دے
نۀ د هر يوۀ وږ ستړګي د کنګال
شعر کار يا د سالک يا د مالک دے
د عاشق دے د دردمند دے د ابدال[xxviii]

دغه رنګ چې خوشحال بابا د خپل کلام (شاعرۍ) ستائينه کوي نو د غزل او رباعۍ مذکور خامخا کوي.

په تعريف د دلبرانو غزلونه
په صفت د سترګو وروځو زلفو خال[xxix]

او

په غزل په رباعي مې زړۀ مئين دے
چې مداح يم د دلبرو د جمال[xxx]

پښتو شاعرۍ ته کۀ ځانګړے او منفرده تحفه څۀ کېدے شي نو هغې له مونږ د غزل نامه ورکولے شو. په نثر کښې چې خومره ګران صنف د افساني ګڼلے شي. بيخي دغه مثال په شاعرۍ کښې د غزل دے. اګرچې دا تحفه پښتو ته لۀ فارسۍ او فارسۍ ته د عربۍ (د قصيدې د تشبيب) نه تر لاسه شوې ده خو د بيان د نُدرت او د اسلوب (ليک شان) د نزاکت لۀ سببه کۀ پښتو غزل د دغې ژبو نه وړاندې نۀ دے نو وروستو هم نۀ دے پاتې. څۀ ته چې غزل وائي حقيقت کښې د کمو نه کمو لفظونو نه د زياتو

نه زیاتو معنیو راولاړولو فن دے او دا فن د بل یو صنف سُخن په برخه هم نهٔ دے رسېدلے. په دې اساس مونږ په ځائې وئیلې شو چې غزل محض یو صنفِ سُخن نهٔ بلکې معیارِ سُخن دے. د غزل په جام کښې چې کوم شراب دي د هغې نشه یو په دوه نهٔ بلکې یو په څلور ده. د غزل هر شعر په ذهن لکه د یو تصویر نقش کېږي. او هغه د کاظم خان شېدا چې:

مضـــــمون د شـــــعـــر، لـــکـــه پـــېـــکـــر وي
رنـــګـــیـــن الـــفـــاظ ئـــې، رخـــت وربـــوز وي
ورلـــه ضــــــرور دي دا دواړه تـــوکـــه
پـــېـــکـــر کـــهٔ هـــر څـــو، دلـــربـــا تـــر وي xxxi

دلته د کاظم خان شېدا د شعر نه مراد هم د غزل شعر دے چې مضمون (خیال) یو ښائسته وجود او ښکلې لفظونه ئې کالې پترې او جامه (لباس) ګڼې او پېکر(وجود) کهٔ هر څو دلربا یعنې راښکونکے وي خو چې ښکلے مضمون او ښهٔ لفظونه نهٔ لري نو حُسن و خوبې پکښې نهٔ شي پېدا کېدے

خبره کهٔ د فکر وي کهٔ د جذبې، د تصوف وي کهٔ د حکمت، فلسفې او د رومانیت، روایت وي کهٔ د زړو اقدارو نه بغاوت د غمِ جان او جانان وي که د غمِ دوران خو غزل همېشه په اشارو کنایو کښې خپله مدعا بیان کړې ده او بیانوي ئې. زمونږ په کلاسیکي غزل کښې د حُسن و عشق، تصوف او اخلاقیاتو مضامین څرګند دي. هم دا مضمونونه د غزل روایت دے. چې لهٔ بیانه ئې غزل لطافت، خوږوالے او د احساساتو وسعتونو دوام موندلے دے. د غزل دا روایات هم د عشقیه مضامینو یو کُلي روایت دے. نوے غزل چې د روایتي لړمانهٔ نه زېږېدلے دے. د بې قرارۍ، بې یقینۍ او د ذاتي اذیت ځنې نوي موضوعات او مضامین را برڅېره کړي دي. نوې مسئلې، ذهني او نفسیاتي پرېشانۍ، سیاسي حالات، واقعات، رخنه ګرې چې ځنې خلق ورته ترهه ګري او دهشت ګردي هم وائي دا هر څهٔ اوس د غزل په لمنه کښې را یو ځائے شوي دي خو د غزل نزاکتونه د حُسن پرستۍ د رمزیت او عشق آفرینۍ په وجه قائم دي. د احمد حسن حسرت دا شعر زما د دې خبرې ثبوت لره کافي دے چې :

درز شـــو پورته، د بازار په ســـتنو ځانګې
دا شـــړی د ســـوات، څپلې د هشـــنغر دي xxxii

کهٔ دغه شعر ته ځیر شو نو ډېر څهٔ به د نویو حالاتو مطابق به راته پکښې راته په وینو وینو سترګو سرهٔ او رنګین ؤښکارې، چې د چا د خبرې کولو توان پکښې نشته عشق په هر دور کښې د غزل یوه بنیادي موضوع پاتې شوې ده خو د ژوند نورې لانجې کونجې وراندې کول هم د غزل یو روایت دے. د آدم نه تر دې دمه د عشقیه معاملاتو سره سره په مختلفو دورونو کښې د سیاسیاتو، سماجیاتو او تهذیبي مسئلو ترجماني هم په غزل کښې شوې ده . غزل په یو داسې روایتي چوکاټ کښې فټ شوے

دے. کۀ چرې د دې چوکاټ نه ؤوېستے شي نو غزل به غزل پاتې نۀ شي. څۀ بل څۀ مبهم شکل به ترې جوړ شي.

اوس يوه ګرانه دا راپېښه ده چې د غزل روايت کومو لفظونو تشبهياتو، استعاراتو او اصطلاحاتو سره تړلے وۀ، آيا د هغې په مخ د زماني ګردونه پرېوتي دي او کۀ مونږ نوي لفظونه او استعارې او اصطلاحات لا د روايت په توګه نۀ دي پېژندلي؟

غزل کښې رمزيت او ايمائيت وړاندې هم وو او اوس هم شته ولې اوس ئې نازکه رغاونه دومره همه ګيره ده چې د ژوندانۀ ګُلهمي مسئلې، معاملې او کشالې او هغه هر څۀ پکښې را يو ځائې شوي دي. څۀ چې د نننې دوَر تقاضه او خاصه ده. دلته به يو وارې بيا خپل لوستونکې د دې مقالې تمهيد پله متوجه کړم چې بيائې په غور ؤلولې او د سليم، اندېش او اعظم (مرحومينو) د شعرونو په تناظر کښې ئې تجزيه ؤکړي.

د جديد غزل رجحانات دومره واضح دي چې د نن غزل ئې پوره په جوبن کړے دے. دې ته کۀ د غزل ارتقاء ؤوايو نو يقيناً چې د غزل تخليقي ارتقائي مرحلې د تکميل مرحلې ته رسېدلې دي.

ادب د ژوندانۀ د تجربو د تسلسل نامه ده او مونږ وينو بلکې په ډېر شدت سره دا محسوسوو چې غزل د ابتداء نه تر اوسه وخت په وخت په خپل مزاج کښې ډېر بدلون راوستے دے.

د مجنون ګورکهپوري په قول (ترجمه):

> "د غزل ترکيب څۀ دا رنګې واقع شوے دے چې هر شعر ئې د سالم او پوره تصور اظهار کولے شي. د غزل په شعرونو کښې د ژوند مختلف نظريات او اصول مرتب کېدے شي چې يو بل سره تړلے نۀ وي يعني د مضمون او اسلوب دواړو لۀ اعتباره غزل کښې د لا محدود تنوع امکان دے."

(په حواله د اردو اصناف کې مختصر تاريخ مرتبه عطش دراني)

د سيد عابد علي عابد چې د غزل نګارۍ د پاره کوم پينځۀ أصول ټاکلي دي، تاسو ئې هم ؤلولئ:

1. غزل کو اصلاً ناز و نیاز کی کیفیات اور حُسن و عشق کی واردات سے مربوط ہونا چاہیے۔
2. زبان جہاں تک ہو سکے نرم و شیریں اور بیان دلکش و دل پذیر ہونا چاہیے۔
3. غزل کو ابتذال اور چھچور پن سے پاک ہونا چاہیے۔
4. محبوب سے خطاب کا انداز و اسلوب نیازمندانہ ہونا چاہیے۔(شاعرانہ تعلی اس سے مستثنیٰ ہے)۔
5. جہاں تک ہو سکے محسناتِ کلام سے احتراز کرنا چاہیے تاکہ بات پیچ دار نہ ہو جائے اور توجہ اصل مقصد سے ہٹ کر صنایع و بدایع لفظی و معنوی پر مرکوز نہ ہو جائے۔ (تاہم صنائع بدائع کی دقیق صورتیں غزل ہی میں ملتی ہیں۔)

دې اصولو سره سره کۀ د روايت اصول هم په نظرکښې ؤ ساتلے شي چې وړاندې ئې ذکر وشو نو مونږ به د غزل اسلوب په ښۀ طريقه بيانولے شو ولې چې غزل کښې د حُسن و عشق د خبرو سره سره تصوفي او اخلاقي مضامين هم بيان شوې دي او د جانان د غم سره د روزگار غم هم شامل کړے شوے دے.

د دې بحث نه څرگنده شوه چې غزل کومې پيمانې، مضامينو يا اساليبو پورې نۀ دے محدود. په قول د سيد عابد علي عابد: (ترجمه)

"په غزل کښې صرف يو څيز دے او هغه دے دغزل موډ چې مونږ ورته وحدتِ تاثر وئيلے شو. (لکه چې مخکښې کړښنو کښې ورته اشاره شوې ده. دا موډ، وحدت تاثر يا حالت چې کۀ د تغزل رنګ نامه ورکوو يا د غزل د مزاج د غزل د تعريف په حواله خو دا د غزل بنياد دے."

د غزل د تعريف په حواله دا ټولې خبرې يو خوا او بل پله خاص د پښتو غزل د پاره د "اولسي ادبي جرگې" د پښتنو نقادانو، عالمانو، شاعرانو، اديبانو او دانشورانو د غزل دا تعريف ډېر مستند برېښې او پکار دي چې پښتانۀ شاعران ئې هم د ذهن په تختۍ ؤليکي چې :

"غزل: د متقدمينو په اصطلاح کښې د شاعرۍ هغه صنف ته وائي چې بنيادي طور د عشق د جذبې لاندې ليکلے شوې وي. هر شعر ئې د تخيل په لحاظ واحده وي. مطلع او مقطع لري او شعرونه ئې طاق وي او دې د پاره دا لوازمات څکه ضروري دي چې مونږ غزل د فارسی نه سره د ټولو روايتونو خپل کړے دے. د موسيقيت تر مخه غزل د طاقو شعرونو پکار دے او داخليت د غزل حُسن گڼلے شي. د غزل مقطع کښې د شاعر نوم او تخلص دا داخليت زياتوي. د غزل بنيادي موضوع عشق ده خو عشق يواځې هغه نۀ چې يو تن سره کولے شي بلکې هر چا سره او هر څۀ سره د مطلقې مينې انتهائي شکل لري او د دغه جذبې لاندې څيز ته غزل وئيلے شي.

په غزل کښې نۀ صرف داخليت بلکې د جذباتو شدت، ايمائيت او اسلوب هم د غزل خصوصيات دي. د غزل ژبه ساده، لطيفه او رنگينه پکار ده خو د هغه لطيف او کثيف کړي. لفظونه په خپله نه لطيف وي.

غزل نۀ بدله ده او نۀ سندره څکه چې بدله د مثنوي بدل شوے شکل ته وائي د اولس د شاعرانو د غزل په هيئت کښې "بدلې" هم ليکلې دي) او د برې پښتونخوا اصطلاح کښې بدله د سندرې په معنٰی مستعمله ده. د خوشحال بابا هم خپله شاعرۍ کښې کۀ ټپې، چاربېتې نۀ دي يادې کړې (حالانکې کۀ کليات ئې په ژور نظر وگورو نو د چاربېتې ډېر بحرونه به پکښې ووينو) خو بدلې او سندرې ئې د ستائينو په معنٰی ياد کړې دي لکه دا بېتونه ئې وځېرئ چې :

کـل گـتـنـه ده د تـورې کۀ کابل دے کۀ کشـــمير
مېړنـي دي چې يـاديـرې پــه ســنـدرو هم پــه وير

د غزل مطلع او مقطع اوچته پکار ده. غزل کښې شعريت او تغزل پکار دے او د ماحول عکاسي پکښې حُسن پيدا کوي. کوم غزل کښې چې مطلع او مقطع نۀ وي هغه به قطعه بللے شي څکه چې قطع (پرېکړې) شوې وي. وزن او بحر کښې به ئې فرق نۀ وي."xxxiii

ډېرو مستندو لیکونکیو د غزل تعریفونه مختلف کړي دي خو چا هم دا تکلیف نهٔ دے کړے چې د غزل د تعریف سره سره ئې د غزل تعارف یعني پېژندګلو هم کړې وي. د جرګې په روداد کښې د غزل دا تعریف او تعارف د لوستو سره تعلق لري چې روداد ئې قلندر مومند لیکلے دے.

> "چې غزل یوه مطلع لري چې دواړه مصرعې ئې خپلو کښې سره هم وزنه هم قافیه او هم ردیف وي. مطالعې پسې شعر ته د غزل وړومبے شعر وائي. د نورو شعرونو یا بېتونو وروستنۍ مصرعې ئې د مطلعې هم وزنه هم قافیه او هم ردیف وي. د مقطعې نه مخکښې شعر د غزل اخري شعر وي. یوه مقطع لري چې شاعر پکښې خپل نوم یا تخلص راوړي. د مطلعې یا مقطعې نه بغېر غزل نیمګړے وي. د غزل شعرونه طاق وي. لکه پینځه، اووهٔ، نهه، یولس، دیارلس، پینځلس او اوولس. د غزل هر شعر ځانله واحده وي. یعنې د نورو شعرونو سره ئې د خیال ربط نهٔ وي. خو د ټول غزل وحدتِ تاثر ضرور وي. د وحدتِ تاثر نه مراد موډ هم دے او د قافیو او ردیف تکرار هم ."xxxiv

د رومان ساغر لیکنه "د پښتو د غزل یکسانیت" د دې ګڼې یوه داسې موضوع ده چې د تصور نه هم پرې زیات لیکل کېدے شو. ولې ښاغلي ساغر خپل لیک سره بېخي انصاف نهٔ دے کړے او اخر ته ئې چې د غزل نه د یکسانیت د لرې کولو د پاره کوم تجویزونه وړاندې کړي دي هغه ډېر نا معقوله او غېر ضروي دي چې د موضوع سره هېڅ مطابقت او سمون نهٔ لري لکه دا چې:

د پښتونخوا د سیاسي پارټیو له خوا د پښتو ژبې د ترقی او ودې د پاره عملي طور سره کار کوُل.

1. په پښتونخوا کښې پښتو ژبه ابتدائي ذریعه تعلیم ګرځول.
2. په ذرائع ابلاغ یعنې رېډیو او ټي وي کښې پښتو ته خپله مناسبه نمائندګي ورکول.
3. د پښتو د ټولنو او انجمنونو سر پرستي او حوصله افزائي کول.
4. د بچو د پاره د ادب تخلیق کول.
5. د ښځو د پاره د ادب تخلیق کول.
6. د شاعرۍ په ځائې نثر ته توجه زیاته ورکول.
7. د موجوده عصر هرنوي ادبي صنف ته هر کلے وئیل چې په هغه کښې اوږد نظم، مختصر نظم، معرئ نظم، ازاد نظم، نثري نظم او هائیکو شامل دي.xxxv

اوس تاسو د دې پېش نهادونو په حقله د الله د رضا د پاره ؤوایئ چې د غزل د یکسانیت د ختمولو د پاره پکښې کوم اهم مقصدونه پټ دي. زما په خیال کهٔ چرې د دې ترجمه په اردو یا انګرېزۍ کښې ؤکړے شي نو د پښتون لیکونکي متعلق به د هغې خلقو څهٔ تاثر وي.

په هر حال "غزل" پښتو ژبه کښې هم هغسې په اب و تاب ليکلے، لوستلے، اورېدلے او خوښولےشي څنګه چې نورو مشرقي ژبو کښې او کۀ هر څومره وختونه واوړي ، زمانې تېرې شي نو غزل به بيا هم د خپل ژوندي هېئت او روايت سره ژوندې وي او شاعران، غزل نګاران به ئې مړۀ کېدو له نۀ ورکوي.

حوالي او حاشيي

i سلیم، سیف الرحمان ، سندریز شفقونه ، ترتیب و تدوین محمد زبیر حسرت، پېښور، دانش خپرندویه تولنه ۱۳۸۵ ل/ ۲۰۰۷ء، مخ ۲۹
ii اندېش، شمس القمر، پیمانه د غزل، اولسي ادبي تولنه مردان
iii اعظم، ډاکټر محمد اعظم، جنون او ژوندون ، یونیورسټي پبلشر پېښور، جون ۲۰۰۸ء
iv (حسرت، محمد زبیر، ناچاپ شعري مجموعه
v قلندر مومند – سباوون ، قامي مکتبه پېښور، ۱۹۷۶ء مخ ۶۶.
vi د حمزه بابا کلیات ، پښتو اکېډیمي پېښور پوهنتون
vii د مجذوب کلیات اول جلد، پرمختګ بنو (ښار) اول چاپ جنوري ۲۰۱۳ء دارالاوهام) مخ ۴۱۰
viii د رحمان بابا کلیات، ترتیب ، څېړنه او سمونه: دوست محمد خان کامل مومند/قلندر مومند، پېښور، د چاپ ځائے ۱۹۸۴ء.
ix کلیاتِ خوشحال خان خټک، دویم چاپ، مقدمه او حاشیې د دوست محمد خان کامل مومند،پېښور ښار، اداره اشاعت سرحد، ۱۹۶۰ء، مخ ۲۵۹
x همدغه ماخذ.
xi محمدي صاحبزاده دیوان مختلفي صفحي تدوین: قلندر مومند، د چاپ ځائے کوهاټ روډ پېښور، ۱۹۸۵ء
xii انور جمال، پروفېسر، ادبي اصطلاحات ، نېشنل بک فاونډېشن، اسلام اباد، پاکستان، اشاعتِ سوم جنوري ۲۰۱۶ء، ۱۳۵ مخ.
xiii اختر انصاري، غزل اور عزل کی تعلیم، مکتبه عالیه لاهور، ۱۹۸۷ء، ۶۵ ، ۶۶ مخونه.
xiv (د رحمان بابا کلیات، ۲۵ مخ)
xv (د رحمان بابا کلیات ، ۳۳۹ مخ)
xvi (د رحمان بابا کلیات، ۱۵۴ مخ)
xvii (د رحمان بابا کلیات، ۱۷۸ مخ)
xviii شینواري، امیر حمزه خان، غزوني، اول چاپ، ۱۹۵۸، ۴۸ مخ
xix قلندر مومند، سباوون، مخ ۹۴ .
xx شینواري، امیر حمزه خان، غزوني، ۱۰۰ مخ)
xxi حسرت، خان بهادر ، زما د کلي لېوني بادونه، کابل چاپ، ۱۹۹۰ء مخ ۶۸.
xxii دیوان علي خان، مقدمه او حواشي، سید تقویم الحق کاکا خېل، پښتو اکېډیمي پېښور پوهنتون، مخ ۸۶.
xxiii د یونس دیوان، کابل چاپ
xxiv سعید، ګوهر، "په اوبو کښې ترے"، سکام ادبي اکېډیمي کوټه،۲۰۱۰ء ، مخ ۷۵.
xxv د خوشحال خان خټک کلیات، مخ ۵۶۳
xxvi قلندر مومند، سباوون، ۱۰۲ مخ)
xxvii قلندر مومند، سباوون، ۹۲ مخ)
xxviii قلندر مومند، سباوون، مخ ۵۴۰
xxix همدغه ماخذ
xxx همدغه ماخذ ، مخ ۵۴۱
xxxi دیوان کاظم خان شیدا، ترتیب او تدوین، همېش خلیل،پېښور، اداره اشاعت سرحد، قبلئیز پاکستان،مئی ۱۹۶۵ء، مخ ۱۸۵ (رباعي نمبر ۱۹۴)
xxxii مات کودري، احمد حسن حسرت ،مردان، د ادبي دوستانو مرکه ۲۰۱۰ء
xxxiii حسرت، محمد زبیر، اولسي ادبي جرګه- تحقیق او تنقید" ، ملت اېجوکېشنل پرېس لاهور، د ادبي دوستانو مرکه مردان، ستمبر ۱۹۸۸ء، مخونه ۲۱۱، ۲۱۲.
xxxiv د اولسي ادبي جرګې رودادونه قلمي نسخه، مملوکه د راقم الحروف.

xxxv رومان شاعر، د پښتو د غزل یکسانیت، میاشتنۍ مجله پښتو، پښتو اکېډیمي، پېښور یونیورسټي)